

XFTAP 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-06>

Аймұхамбет Ж.Ә.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: a_zhanat@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7061-3000

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «МӘНГІЛІК БЕЙНЕНІ» ТЕЗАУРУСТЫҚ ТАЛДАУ

Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP09259039 – Абай өлеңдерінің поэтологиялық тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Аңдатпа. Мақалада Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейне» тезаурустық талдау тәсілімен, салыстырмалы әдіс негізінде қарастырылады.

Тезаурустық тәсіл негізінен тілдік–лингвистикалық талдаулар жүйесінде ерекше маңызды болып келді. «Сөздік» пен «тезарус» терминдері бір-біріне ұқсас болғанымен, тезаурустың мағыналық ауқымы барынша кең екендігі зерттеушілердің пікір–тұжырымдары арқылы дәйектеледі. Тезаурустық талдау тәсілінің қазіргі гуманитарлық ғылымдар саласында ерекше мәнге ие екені белгілі. Осы тұрғыда әдебиеттанудағы тезаурусты талдаудың ерекшеліктері жүйеленіп, бұл ұғым аясына кіретін «мәңгілік бейне» туралы мәселе қозғалады. «Мәңгілік бейнелерге» тән мазмұндық сыйымдылық, жоғары рухани құндылық, поливаленттілік, кең таралу сияқты ерекше сипаттар бар. Абайдың «Ескендір» поэмасы талдау нысанына алынғанда осы сипаттарға назар аударылады. Шығыс және Батыс әдебиетіндегі Ескендірге қатысты сюжеттер салыстырыла талданады. Абай поэзиясындағы Ескендір «мәңгілік бейненің» бір үлгісі екендігі айтылып, оның болмысын танытудағы ақынның ұстанымы көрсетіледі. Ескендір Зұлқарнайын туралы қасиетті Құран кәрімдегі хикаяның фольклорлық-әдеби туындыларға арқау болуы, бұл «мәңгілік бейненің» тарихи және әдеби дәстүрдегі тұлғалануы мақала мазмұнында қамтылады. Фирдоуси, Низами, Жәми, Науаи поэмаларындағы және Еуропаға кең таралған «Ескендір туралы романдағы» бас қаһарманның болмысы туралы талдаулар ұсынылып, тұжырым жасалады.

Ескендірдің жер жүзіне жасаған тарихи жорығы уақыт өткен соң тарих қойнауына кеткенімен, оның даңқты ғұмыры фольклор мен әдебиетте жалғасты. Даңқты қаһарманның шығыс әдебиетіне жасаған «әдеби жорығы» шығыстың классик ақындары мен Абай туындысының кеністігінде қарастырылды. Баптауын фольклорлық мұралардан және қасиетті кітаптардан алатын сюжеттік желілердің ұлы ақындар туындыларында өзіндік ерекшелікпен жаңғыруы талдаулар арқылы көрсетіледі.

Тарихтағы Ескендір Македонский мен аңыз кейіпкері Ескендір Зұлқарнайын екі бөлек адамдар дейтін ғалымдар бұл пікірлерін бекітетін нақты дәлелді ұсына алмайды. Ескендір туралы ұлы суреткерлердің шығармаларына арқау болған сюжеттер бұл «екі» Ескендірдің бір тұлға ретінде барынша нақтылай түседі. Мәңгілік бейнелерге тән басты сипаттардың бірі поливаленттілік екенін ескере отырып, Ескендірді ел билеген жауынгер, жеңімпаз қолбасшылардың жиынтық бейнесі деп тануға болатындығы тұжырымдалды.

Абайдың «Ескендір» поэмасындағы «мәңгілік бейненің» қайшылықты болмысы, ұлы ақынның аңыздық сюжетті жаңа қырынан жаңғыртуы тезаурусты талдау негізінде көрсетіледі.

Кілт сөздер: тезаурустық талдау, концепт, констант, мәңгілік бейне, рухани құндылық, сюжет, жорық, поливаленттілік, даңқ.

Кіріспе. Поэтологиялық тезаурус – поэзияның логикалық-семантикалық, ақпараттық талдамалық, көркемдік-бейнелілік моделін танытатын бірден-бір құрылым.

Тезаурус туралы түсінік көбіне тілдік–лингвистикалық талдаулар жүйесінде маңызға ие болып келді. Сондай-ақ «сөздік» пен «тезаурус» терминдерінің бір-біріне ұқсайтын тұсы – екеуі де тілдегі сөз мағынасын білу мақсатында қолданылады. Алайда, тезаурустың мағыналық ауқымы барынша кең сипатта.

Тезаурус туралы сөздіктердегі анықтамаларға, зерттеу еңбектерінде келтірілген тұжырым-дарға назар салсақ, ең әуелі, «тезаурус дегеніміз – қазіргі тіл білімінде – лексикалық бірліктер (дескрипторлар) арасындағы мағыналық қатынастар (синонимдер, антонимдер, паронимдер, гипонимдер, гиперонимдер, т.б.) көрсетілген жалпы немесе арнайы лексика сөздіктерінің ерекше түрі» деп білеміз (Тезаурус. – URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>). Сондай-ақ, тезаурус «өзінің ең қарапайым түрінде маңызды терминдер мен олардың арасындағы семантикалық (ассоциативті және иерархиялық) байланыстан тұрады», – дейді зерттеушілер (Губанов, Макаренко, Новиков, 2013: 7). Термин атауы ежелгі гректің «thesauros – қазына» деген сөзінен шығып, «кез келген сөзді оның басқа сөздермен мағыналық байланысына қарай іздейтін сөздік» екенін Н.Кондаков «Логикалық сөздік–анықтамалығында» (Кондаков, 1975: 587) атап көрсетеді. Сонымен бірге осы анықтамалықта: «тезаурустың екі негізгі түрі бар: 1) лингвистикалық тезаурус – мәтіндерді мазмұнды талдау нәтижесінде іріктелген және қабылданған жіктеу жүйесіне сәйкес жүйеленген табиғи тіл сөздерінің тізбесін қамтитын сөздік; 2) статистикалық тезаурус – белгілі бір тақырып бойынша мәтіндерді статистикалық талдау нәтижесінде таңдалған және сол мәтіндерде осы сөздердің бірлескен кездесу жиілігі негізінде сөздік мақалаларға топтастырылған сөздердің тізімін қамтитын ақпараттық-іздеу сөздігі», – дейді (Кондаков, 1975: 587).

Тезаурусты «идеографиялық сөздік» деп түсіндіретін пікірлер бар. «Идеографиялық (семантикалық) сөздік – бұл мақалалар әліпби бойынша емес, мағынасы бойынша (бастапқы сөздің немесе тіркестің лексикалық мағынасы) реттелген сөздік. Егер әліпбилік сөздік берілген сөз туралы бір нәрсені білуге бағытталса, идеографиялық сөздік белгілі бір мағына туралы бір нәрсені білуге, мысалы, берілген мағынаны қандай сөздермен білдіруге болатындығына бағытталады» (Большая Российская энциклопедия, 2008: 696–697).

Ақын-жазушылардың көркемдік санасында сараланып, суреткерлік талғамында қорытылған бейнелеулер туындының поэтикалық қуатын арттырып, авторлық позицияны, эстетикалық таным көкжиегін аңғартады. Нысанға ілінген, ерекше әсер туғызған, ой салған құбылыстың өнер туындысына айналуында суреткер сөз қолданысына, ұғымдарға ерекше сипат дарытады. Бір құбылыс ішіндегі қозғалыс қарқынын, оны қабылдаудағы әсерді жеткізетін бейнелі сөз бен одан туындайтын астарлы, тұспалды мән–мағынаны тануда тезаурустық талдаудың мәні айрықша.

Тезаурустық талдау аспектісі бүгінгі гуманитарлық ғылым салаларында ерекше мәнге ие. «Тезаурустық талдау қарқынды дамып келеді. Ол әлеуметтануда, мәдениет теориясы мен тарихында, әдебиеттануда, әлеуметтік антропологияда, сондай-ақ гуманитарлық ғылымның басқа салаларында қызықты нәтижелер беруде», – дейді зерттеушілер (Луков, Луков, 2005: 3).

Әдебиеттануда, мәдениеттануда және театртануда қарқынды дамып келе жатқан тезаурустық тәсіл «гуманитарлық білімдегі жаңа парадигма» (Костина, 2009: 234) екендігін зерттеуші ғалымдар дәйектей түседі. Жалпыгуманитарлық тезаурус тәсілі туралы сөз қозғағанда, деректерді жүйелеуге және бағдарлаушылық сипатына ерекше назар аударамыз. «Тезаурус – әлемдік мәдениеттің субъект игере алатын бөлігінің құрылымдық көрінісі және жалпы бейнесі» (Луков, 2006: 559) екендігін ескеріп, көркем мәтін құрылымын тезаурустық тәсілмен талдау барысында «автор – реципиент» арасындағы субъективті аспектіні таныта отырып, көркем бейнелеуді тұтастықта қабылдауға қол жеткізіледі.

Зерттеу әдістері. Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейнені» қарастыруда салыстыру, индукция, дедукция, жинақтау, даралау, структуралық талдау әдістерінің принциптері назарға алынып, зерттеу аспектісіне сәйкес тезаурустық тәсіл қолданылды.

Талқылау. Тезаурус туралы зерттеуші ғалымдар оны сипаттайтын өте маңызды белгілерді анықтай келе, кез келген тезаурус мәдениеттің нақты мазмұнымен салыстырғанда толық еместігін, ол бар болғаны фрагмент, яғни үзіктер ғана және салыстырмалы түрде толық мәтінмен сәйкес келмейтіндігін алға тартады. Сөйте тұра, осы тұжырымдарына қайшы келіп тезаурусты құрайтын элементтердің үзік қана екеніне қарамастан, оның тұтастығы туралы айтуға болатынына тоқталады, бұл тұтастық жалпы білім мен субъект бірлігімен қамтамасыз етіледі.

Әдебиеттануда тезаурус терминінің қолданысы мен сипаттамасын былайша жүйелеуге болады:

а) белгілі бір аспектіге немесе тұтастай әдебиеттану саласына қатысты тезаурус (мысалы поэтикадағы тезаурус, проза жанрының тезаурусы, өлеңтану тезаурусы, т.б.);

ә) көркем мәтін құрылымындағы тілдік–көркемдік ұғымдарды жинақтайтын тезаурус немесе белгілі бір қаламгердің поэтикалық кеңістігіндегі бейнелер мен бейнелілік тезаурусы.

Өлең сөздің теориясы мен тарихына қатысты сөз қозғасақ, бұл ұғым өзіне көп мағынаны жинақтайды.

Поэтикалық құрылымда көркем де бейнелі тілдің алар орны ерекше екені белгілі. Структуралық әдіс тұрғысынан келгенде көркем мәтін – бұл микродетальдардан түзілген құрылым. Мәтін ішіндегі бейнелі тіркестер, бейнелер жүйесін жекелей талдаған кезде оларды көркемдіктің бір бөлшегі түрінде қарастырамыз. Осы жекелеген бөлшектер тұтастығынан бейнелілік жүйесі айқындалады. Тезаурустық талдау арқылы біртұтас көркемдік жүйені түзетін бөлшектер тізбесін анықтау жүзеге асырылады.

Тезаурустың негізгі тірегі концептілер болып табылады, олардың тезаурустық тәсіл аясында анықталуы және талдануы ерекше маңызды. Концептілердің бәрімен салыстырғанда жекелеген бір бөліктері тезаурус түзілімінде барынша баяу өзгеруімен ерекшеленеді. Мұндай концептілерді константтар деп атау қалыптасқан. Мәдени санадағы констант – үнемі, кем дегенде өте ұзақ уақыт өмір сүретін концепті. Көркем шығармашылықтағы, сәулет өнеріндегі, ғылымдағы классикалық үлгілер констант ұғымына сәйкес келеді. Мәселен, қазақ классикалық әдебиетіндегі маңызды кон-

стант Абай дәстүрі болып табылады. Абай өлеңдеріндегі бейнелеулер, суреттеулер, қанатты сөздер, сюжеттер мен мотивтер, қарасөздеріндегі философиялық пайымдар – константтың мысалдары. Сондай-ақ Абайдың өз бейнесі (шығармашылығы арқылы танытылған және көркем бейне ретінде), Абай шығармаларындағы кейіпкерлер де констант бола алады. Осы тұста бұрыннан қолданыста бар, бірақ кейінгі кезде ғана тезаурусты талдау категориялары жүйесіне енгізілген «мәңгілік бейнелер» деген терминге назар аудару қажеттігі туындайды. Өйткені тезаурус құрылымындағы константтардың негізгі бір тірегі – мәңгілік бейнелер.

Мәңгілік бейнелер – әдебиеттану мен өнертануға, мәдениеттануға тән термин. Сөздіктердегі анықтамаларға, зерттеулердегі тұжырымдарға сүйене отырып, олардың қатарын туындыдан туындыға ауысып отыратын көркем бейнелер құрайтынын білеміз.

«Мәңгілік бейнелер – әдебиетте әртүрлі елдер мен әр дәуірдің сөз өнерінде бірнеше рет бейнеленген, мәдениеттің өзіндік «таңбасына» айналған Прометей, Федра, Дон Жуан, Гамлет, Дон Кихот, Фауст және т.б. сияқты әдеби бейнелер. Дәстүр бойынша оған мифология және аңыз кейіпкерлері, тарихи тұлғалар (Наполеон, Жанна д'Арк) жатады», – деп көрсетілген энциклопедиялық сөздіктердің бірінде (Вечные образы, 2001: 121).

«Гамлет орыс және әлем мәдениетінің мәңгілік бейнесі» («Гамлет как вечный образ русской и мировой культуры») атты монографияда мәңгілік бейнелер мен олардың өзіндік ерекшеліктері былайша сипатталады: «Мәңгілік бейнелер – әдебиеттану, өнертану, мәдениет тарихы тремині, бір туындыдан екінші туындыға өтіп отыратын көркем бейнелер – әдеби дискурстың инвариантты арсеналы. Мәңгілік бейнелердің қасиеттерін (әдетте бірге кездесіп отыратын) былайша топтастыруға болады:

- мазмұндық сыйымдылық, мағыналардың таусылмайтындығы;
- жоғары көркемдік, рухани құндылық;
- дәуірлер мен ұлттардың шекараларын еңсеру мүмкіндігі, жалпыға түсініктілік, мызғымас өзектілік;
- поливаленттілік – басқа да бейнелер жүйесімен бірігуге барынша бейімділік, өзгермелі ортада өз сәйкестігін сақтай отырып, түрлі сюжеттерге қатысу;
- басқа да өнер түрлері тілдеріне, сондай-ақ философия, ғылым, т.б. тілдеріне аударылу;
- кең таралу» (Луков, Захаров, Гайдин, 2010: 5).

Монография авторлары Вл.А.Луков, Н.В.Захаров, Б.Н.Гайдин осындай жүйелеуді ұсына отырып, мәңгілік бейнелер таңба, символ, мифологем түрінде де әрекет ететінін, символ–зағтар мен символ–бейнелер де осы қатарда екенін атап өтеді.

Мәңгілік бейнелер қатарын ұлттық әдебиет пен өнердегі кейіпкерлер толықтыра түседі. Жоғарыда дәйектеме ретінде келтірілген оларға тән шарттылықтарды ескере отырып, қазақ әдебиетіндегі мәңгілік бейнелер жүйесін түзуге болады. Біздің бұл бағыттағы мақсатымыз – қазақ поэзиясының классикалық үлгісі санатындағы Абай өлеңдеріндегі мәңгілік бейнелерді қарастыру.

Әлем әдебиетіндегі «мәңгілік бейнелердің» бірі – Ескендір Зұлқарнайын. Абай поэзиясында қайта жаңғырған бұл бейненің түп тарихы шығыс сюжеттерімен сабақтасады. Ол сюжеттерге фольклор мұралары негіз болды.

«Антикалық дәуірдің Ескендір Зұлқарнайын туралы екі баяндау дәстүрі бар: тарихи және әдеби. Тарихи дәстүрдің шыңы – рим тарихшысы Флавий Арианның «Ескендір жорығы» еңбегі, – деп жазады Е.Костюхин, – Ескендірге қатысты тарихи дәстүрмен қатар әдеби дәстүр де дамып отырды. Бұл дәстүрдің бастауында Аристотельдің туысы Каллисфен тұрды» (Костюхин, 1972: 6).

Ескендірдің тарихи жорығы қаншалықты даңқты болса, «әдебиеттегі жорығы да» барынша даңққа бөленді және дәуірден дәуірге жалғасты. Дүниенің төрт бұрышына әмірін жүргізген қолбасшының жүріп өткен жолдары тек тарихи дерек түрінде ғана сақталып қалмай, көркемделіп, әспеттеліп, сөз өнерінің тұрақты сюжеті болса, өзі «мәңгілік әдеби қаһарман» ретінде ғұмырын жалғастырды.

Әдеби туындыларда Ескендір туралы негізінен тарихи еңбектердегі деректер пайдаланылды. Алайда тарих көркем туындыда бар болғаны бас кейіпкер болмысын танытуда және оқиғаларды бейнелеуде фон ретінде пайдаланылып, философиялық–этикалық мәселелер басты мәнге ие болатыны белгілі. Ескендір ұлы реформатор, даңқты қолбасшы ретінде фольклордың және әдеби туындылардың тұрақты кейіпкеріне айналды. Оның бұл «мәңгілік өміріне» үлес қосқан тарихи жазбалар ғана емес, фольклор мен әдеби туындылар екені ақиқат.

Ескендір Зұлқарнайын туралы ең көрнекті туынды ретінде Плутархтың «Салыстырмалы өмірбаяндар» («Сравнительные жизнеописания») еңбегін атауға болады. Бұл жазбаның кіріспесінде көне дәуірлік грек жазушысы былай депті: «Біз тарихты емес, өмірбаянды жазамыз және ең керемет әрекеттерде үнемі ізгілік пен зұлымдық көріне бермейді, бірақ көбінесе, қандай да бір елеусіз әрекет, сөз немесе әзіл адамның мінезін мыңдаған әскерді басқаруға және қалаларды қоршауға алуға, он мыңдаған адам қайтыс болған шайқастарға қарағанда жақсы көрсетеді» (Плутарх, 1994: 116). Плутарх өз жазбасында кейіпкерлерінің өмірлік деректеріне сүйене отырып, кез келген қалжыңынан, болмашы әрекеттерінен, сөздерінен олардың мінезін танытуға ұмтылады. Бұндай деректердің әуелі шынайылығын таразыға салады. Ғалымдар «Салыстырмалы өмірбаяндарда» екі тіннің (қаһарманның жеке өміріне қатысты тарихи деректер және анекдоттар) бар екенін ескерте отырып, бұл екеуі де моральдық бағалау екенін айтады.

Кейіпкер өмірінің куәлігі ретінде Плутарх миф пен аңызды алға тартады. Оның пайымдауынша, миф – биограф үшін қайта қалпына келтірілуі қажет тарих. Миф пен шындықтың ара қатынасындағы нәзік тұспал мен астарлы ишараға құрылған терең байланыс ақиқатқа бастайтынын мифтанушылар қайталай айтып келеді. Мифтің «жадында» тарихи оқиғалардың сақталып қалатынын топан су, қалалардың қирауы, қаһармандардың ұлы жорықтары мен ерліктері туралы баяндардан көреміз. Көркем туындыдағы «ойдан шығарылған» қаһарманның өмірлік прототипі бар болатыны да заңдылық. Мифтік әңгімелердегі кейіпкерлердің қай–қайсысы туралы да осыны айтамыз.

Мифтік баян өз бойына тарихи шындықты сіңірген дедік. Ал тарихи қаһарманның мәңгілік бейнеге айналуында миф пен аңыздың айрықша қызметі бар. Мәңгілік бейнелердің тарихи және көркем санадағы ғұмырын барынша ұзарта түсетін мифтік-аңыздық үстемелер. Мөде қаған, Томирис, Алып Ер Тұңға, Қорқыт ата, Асан қайғы

– әуелі тарихи, сосын мифтік–аңыздық қаһармандар. Тарихилығы санамызда мүлде көмескіленіп, тіпті өшіп қалған, тек миф қаһарманы ретінде көрінетін Гильгамеш, Прометей, Геракл, Ахиллес, т.б. сияқты мәңгілік бейнелер галереясын олардың дәуірінің бізден мүлде алыстығымен түсіндіруге болар. Бұл жерде «мифтік» бейнелерді текке айтып отырған жоқпыз. Плутарх жазбасында Ескендірдің арғы тегі Геркалмен байланыстырылады. Ескендірдің арғы бабасы Македония патшалығының негізін салған Каран Гераклдің ұрпағы делінеді. Ескендірдің ана тегі әйгілі Ахиллестің Неоптолем деген баласынан тамыр тартады деп көрсетіледі. Бұған ұқсас мысалды келтірсек, қазақ, ноғай тарихындағы даңқты Едігенің де тегі мифтік кейіпкерге айналған Баба Түкті Шашты Әзізге барып тіреледі. Едігенің бабалары, сондай-ақ перілер елінен қыз алып, ұрпақтары адам-зат пен пері-зат нәсілінің некесінен дүниеге келеді.

Грек тарихшысы Каллисфеннің (б.з.д. IV ғ.) есімімен байланысты әдеби туынды туралы сөз басында айтып өткенбіз. Ескендір Зұлқарнайын туралы көркем сипатта жазылған туынды «Ескендір туралы роман» түрінде белігілі болды. Этнографиялық қиял мен аңыздық-тарихи сипаттағы өмірбаян бірігіп, ежелгі дәуірдегі ең танымал романның бет-бейнесін анықтады деп білсек, сол осы Ескендір туралы роман. Романның қайнар көзі әр алуан – даңқты қолбасшы туралы фольклорлық, әдеби және тарихи мазмұндағы баяндар.

Бұл туындыда Македония патшалығы туралы ежелгі дәуір авторларына көп сілтеме жасалған. Өз уақытында роман үлкен табысқа ие болып, көп тілдерге аударылды. Бүгінгі күнге дейін романның бірнеше нұсқасы жетті. Зерттеушілердің көрсетуінше, романда негізгі үш сюжет бар. Олар: 1) Ескендірдің дүниеге келуі; 2) ерліктері және үнді жорығы; 3) Вавилондағы ажалы. Уақыт озған сайын бұл сюжеттер жаңа эпизоттармен толығып отырды. Жаңа сюжеттердің енгізілуін оқырмандардың айрықша ықыласы мен әйгілі қолбасы тұлғасын барынша әсірелей түсу мақсатында туындаған деуге болады.

Ескендірді батыста рыцарь әрі романтикалық қаһарман ретінде танытқан бірден-бір туынды – «Ескендір туралы романның» француз тіліндегі нұсқасы.

«Ескендір туралы романның француз нұсқасы – Александр Македонский ерліктері куртуазды дәстүрге шабыт беріп, батыс әлемінде македондық қолбасшыны керемет батырға айналдырған, оның бейнесіне ерекше ұнамды сипат дарытқан туынды», – деп жазады иатльян тарихшысы Даниэле Форкони (Форкони, 2008: 120).

Зұлқарнайын есімі қасиетті Құран кәрімнің «Кеһф» сүресінің 83-97-аяттарында кездеседі. 84-аятта былай делінген: *«Негізінде Зұлқарнайынды жер жүзінде күшке ие қылдық. Өзіне әр істе қолайлылық бердік».*

Фольклор мен әдебиеттегі Ескендірге қатысты сюжет барынша қоюландырылып, оның жорығы тек жаугершілік болып қалмай, «мәңгілік суды» (әбіл-хаят – өмір суы) іздеумен толықтырылған. Зерттеушілердің көбі Ескендір Зұлқарнайын мен Александр Македонский бір адам емес, екеуі екі бөлек деген пікірде. Мәңгілік суын іздеген Ескендірдің қасында Қызыр-Илияс пайғамбар (ғ-с.) болады. Ал, жаугершілік жорықтағы Ескендірдің қасынан Аристотельді көреміз. Ескендір туралы ғылыми тұжырым-пікірлер әлі күнге дейін екіге жарылып келеді.

Нәтижелер. Ескендірдің Шығыс әдебиетіне алғашқы «жорығы» Фирдоусидің «Шаһ-намесінен» (977-1010 жж. жазылған) және әзірбайжан ақыны Низами Гәнжауидің 1211 жылы жазылған «Ескендірنامه» дастанынан басталып, 1299-1300 жылдары үндістандық ақын Құсрау Дехлеvidің «Ойнаи Искандрий» («Ескендірдің айнасы») дастанында жалғасты.

Ескендір Зұлқарнайынға Александр Македонскийді прототип ретінде алған парсының ұлы ақыны Әбдірахман Жәми. Оның «Хираднаме Искандарий» дастаны 1484 жж. жазылған. Бұл екі туынды да парсы тілінде.

«Ескендір қорғаны» атты дастан көне түркі тілінде ұлы шайыр Әлішер Науаидың қаламынан 1485 жылы туды.

Абай шығыс поэзиясының ұлы тұлғалары жырлаған Ескендір тақырыбын қазақ топырағында жаңа өрісте жаңғыртты. Бұл дастанның қай жылы жазылғаны нақты белгісіз. М.Әуезов поэманың 1898 жылы қолжазба жинаққа кіргендігі туралы мәлімет береді. Абайдың 1909 жылы жарық көрген тұңғыш жинағында «Ескендір әңгімесі» деп берілген.

Ескендір Зұлқарнайынға қатысты сюжеттердің ішінен Абайдың өз дастанына арқау еткені мәңгі өмір сыйлайтын әбілхаят суын іздеп, сапарға шығуына ұқсас келеді. Бұл сюжеттік желі өзгертіліп, оқиға Ескендірдің кезекті жорығы кезінде ашылмаған қақпадан бастау алатын дәмі өзгеше бұлақ суына кез болуынан өрбиді. Аңыздарда айтылатын Ескендірге «ашылмаған қақпа» жайлы тұрақты мотив Абай поэмасында осылайша түрленеді.

Мәңгілік өмірді іздеу – әлем халықтары мифологиясында тұрақты түрде кездесетін мотив. Гильгамештің сапары, Қорқыттың саяхаты туралы сарын осы мақсатта туындаған еді. Ажалды пенденің ажалсыз өмірді аңсауы рухтың мәңгіліктігі туралы небір ғажайып мотивтерді тудырды.

Ескендірдің қасиетті суды іздеуі Низамидің «Ескендірнамесінің» бірнеше тарауына арқау болған. Ескендірдің түнек еліне, яғни күнбатысқа сапар шегуі мәңгілік суын іздеумен байланысты. Бұл сапарда жол бастаушы Қызыр ғ-с. болады. Әбілхаят суын алғаш көрген Қызыр ғ-с. суды ішіп, жуынып, астындағы ақбоз атын да суарады. Суды тапқанын Ескендірге жеткізбек болғанда, су ғайып болып кетеді (Абай. Энциклопедия, 1995: 229). Низамидің поэмасында, сондай-ақ Құран кәрімде баян етілген Ескендірдің Яжуждерге қорған соғып, тауға қамау оқиғасы да жырланады.

Низами дастанында оқиға тылсым әлеммен байтаныста бейнеленген. Ескендір кезген қараңғылық әлемі, әбілхаят суы, Қызыр ғ-с-ның сол суды ішіп, мәңгілік өмірге ие болғаны – мұның бәрі мифтік-аңыздық суреттеумен беріледі. Низами тарихтағы Александр Македонский мен аңыздағы Ескендір Зұлқарнайынды бір тұлға ретінде танытып, ақыл–парасатқа ие данышпан қолбасшы, дана әміршінің бейнесін сомдайды. Ескендір мен Александрды екі адам деген дерекке Әлішер Науаи да илана қоймайды. Озінің «Ескендір қорғаны» поэмасында:

Ескендір екеу деген бекер дерек,
Шын болса, Жәми оны білсе керек:
Деді ол: «біреулігі елге баян,
Жұмбағы жалғыз ғана пендеге аян».

Низами айтып кеткен түп тамырын,
Жәми де солай дейді жұртқа бүгін (Науаи, 2019: 197), – деп жырлайды.
Мәңгілік бейне ретіндегі Ескендірді біз осы тарихи және діни аңыздардағы
тұлғалардың жиынтығы деп білеміз.

Науаи жырлаған Ескендір:
Жеткізу мүмкін емес тілмен бәрін,
Білмесең Ескендірдің кім болғанын.

Ғажайып әр сағаты, әр күні оның,
Желісін үзу қиын әңгіменің...

Ескендір өмірінде ғажайып көп,
Мәніне жетіп оның жазайық тек.

Түзетем бұрынғыдан кетсе жаңсақ,
Жырлаймын ақиқатын көпке жар сап.

Ол барда Отанға ойран салсын кім кеп,
Үрімге бола білді алтын діңгек.

Босатып байтақ елін тар бұғаудан,
Тазартты айналасын зәрлі жаудан (Науаи, 2019: 197).

Науаи бұдан әрі Ескендірдің жаулаған, елдерін, бағындырған мемлекеттің жырлайды. Сөйтіп оны жеңімпаз қолбасшы, ұлы әмірші, дана билеуші деп танытады.

Қазақ фольклоры мен әдебиетіндегі Ескендір туралы сюжеттер тізбесін академик С.Қасқабасов үш түрлі деп көрсетеді: 1) Ескендірдің екі мүйізінің жұртқа жария болуы; 2) Ескендірдің Қызыр, Илияс деген жолдастарын ертіп, Зұлматқа өлместің суын іздеп баруы; 3) Абай дастанындағы Ескендірдің жұмақ қақпасына тап болуы, ол жақтан сый ретінде қу басты алуы (Қасқабасов, 2014: 256). Үшінші сюжет Низами поэмасындағы желіге ұқсас келгенімен, басқаша қалыпта өрбиді. С.Қасқабасов Абай поэмасына арқау болған бұл сюжетті көне замандағы Талмудқа тән дейді. «Талмудқа бұл сюжет ерте уақытта Таяу және Орта Шығыс жұртында тәмсіл-мысал түрінде айтылып жүрген шақта енгендігін» айта келе, одан «көне дәуір мен орта ғасыр авторларының өз шығармаларында пайдаланғанына» мысал ретінде Антика әдебиетінің «Александр туралы романын», XII ғасырда өмір сүрген неміс ақыны Лампрехтің «Александр» атты шығармасын, ХҮІІІ ғасырдағы неміс романтикалық әдебиетінің көрнекті өкілі, француздық Альберт фон Шамиссоның «Александр туралы аңыз» атты көлемді өлеңін атайды (Қасқабасов, 2014: 256-257). Шамиссоның бұл өлеңін орыстың романтик ақыны, Пушкин ұстаз тұтқан В.А.Жуковский еркін аударған. Абай дастанының өзегіне айналған осы сюжет. Алайда Талмудта жазылған бұлақ суына кепкен балықты малып алу Жуковский өлеңінде жоқ. Абай бұл мотивті Талмудты оқу арқылы білуі мүмкін. Яғни Абайдың «Ескендірі» Талмудтағы оқиғаны жаңа әдебиетте жаңғыртуымен ерекшеленеді деуімізге болады. Тағы бір болжам – қазақ арасында кеңінен таралған аңыз сюжеті болуы да ықтимал.

Дүниені жаулаушы тарихи тұлғалар бітімі қайшылықты сипатқа толы екені Атилла, Шыңғыс хан, Әмір–Темір, Едіге бейнелері арқылы мәлім болса, бұл қатарды бастап тұрған Ескендір. Ескендір біріншіден, зұлымдыққа тойтарыс беруші, жеңімпаз қолбасшы, ізгілікті дана әмірші; екіншіден, дүниені жаулаушы, қатыгез қолбасшы, қанағатсыз, билікқұмар патша. Міне, бір-біріне қайшы келетін осы екі тарапты мінездеме мәңгілік бейне ретіндегі Ескендір тұлғасын айқындай түседі. Абай сыншыл реалистік бағытта ел билеуші патша мен қанқұйлы қолбасшы болмысын Ескендірдей даңқты тұлға арқылы танытуды мақсат еткен.

Ескендірді кейіпкер еткен Абай дастанының оқиғасы реалистік сипатта өрбиді. Ақын:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?

Македония шаһары оған мекен.

Филипп патша баласы, ер көңілді,

Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен (Абай, 2020: 11)

деп, поэманың алғашқы шумағынан-ақ кейіпкерін атап-түстеп, оған мінездеме береді. Жиырма бір жастағы билеушінің көршілерге көз алартып, әскер жиып, өзге елдің ханын өлтіріп, қаласын тартып алған, адам қанын дариядай ағызған әрекеттерін баяндай келе:

Ескендір елде алмаған хан қоймады,

Алған сайын көңілі бір тоймады.

Араны барған сайын қатты ашылып,

Жердің жүзін алуға ой ойлады...

Алдынан шыға алмады ешкім мұның,

Бәрін алды, қорқытты жолдағының.

Жан шықпады алдынан, тоқтауы жоқ,

Жер жүзін жеке билеп алмақшының (Абай, 2020: 12), –

деп, Ескендірдің тойымсыз әрекетін әйгілеген үстіне әйгілей түседі. Бұл Абайдың ақындық позициясын таныту мақсатында туындаған. Жер жүзін билеуге деген тойымсыз құмарлық тарихтағы жеңімпаз қолбасшы, билеушілердің бәріне тән.

Осы мінездеу айналасында «Ескендір» дастанындағы бас қаһарманның болмысын ашатын тезаурустар тізбесіне «мақтан сүйгіш», «қызғаншақ», «көршілерге көз алартқан қанағатсыз патша», «жер жүзіне билеуді көксеген даңққұмар әмірші», «кіші тар», «көре алмас жанның бірі» деген сипаттауларды жатқызамыз.

Діни аңыздардағы Ескендірдің әбілхаят суын іздегені Абай поэмасында басқа арнаға ауысып кеткен. Абайдың кейіпкері шапқыншылық жорығында шөлге ұрынады:

Жүре-жүре елсіз бір шөлге түсті,

Алып жүрген суының бәрін де ішті.

Адам, айуан бәрі де бірдей шөлдеп,

Басына Құдай салды қиын істі (Абай, 2020: 12).

«Сандалып, сары далада су таба алмай» келе жатқанда патшаның «жалтырап сәуле берген бір нәрсеге» көзі түседі. Сөйтсе, бұл мөлдір бұлақ екен:

Барса бір сылдыр қаққан мөлдір бұлақ,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.
Түсе сала Ескендір басты қойды,
Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ (Абай, 2020: 12).

Абай Талмудтан оқып білді деген пікірді бекітетін бұлаққа Ескендірдің кепкен балықты жудыратын оқиғасы бір шумаққа арқау болады:

Кепкен балық келтіртті сонда тұрып,
Сол суға балықты алды бір жудырып.
Иісі, дәмі өзгеше болып кетті,
Таң қалды мұның бәрін суға жорып (Абай, 2020: 12).

Бұлақ суының кереметін «суы өзгеше», «тым тәтті», «кепкен балықты жуғанда дәмі мен иісінің өзгеруі» тезаурустары айқындай түседі.

Бұлақ суының кереметіне таңғалған Ескендірдің ендігі ниеті – судың қайдан шығып жатқанын біліп, сол жерге иелік ету. Алайда, «өзіме шақ келер жан жоқ» деп дандайсыған әмірші-қолбасшының тауы шағылады. Судың басы бір құзар шатқа кірген, ол шаттың аузы алтын қорғанмен бекітілген екен. Қақпаны ашуға әскерінің күші жетпейді. Өйткені қақпаның ар жағындағы дауыс:

– Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,
Бұл – Құдайға бастайтын қақпа, – дейді (Абай, 2020: 13).

Низами дастанында Ескендір әбілхаят суынан дәм тата алмаса, Абай дастанында бұлақ суын ішкенімен, оның басына жол таба алмайды. Яғни, бұл жолдағы қақпа оған ашылмайды. «Құдайға бастайтын қақпа» жердің жүзін жаулаған Ескендірді енгізбейді.

Науаи дастанында дана Ескендір теңіз бетінде жүрген сапарында тылсым аянмен теңіз суының тұңғығына сүңгіп, су асты әлеміне саяхаттайды.

Елге айтты: «Ғажайып көп мен көрмеген,
Өзірге қоштаспақпын сендерменен.

Мақсатым еді әуелгі бір діттеген,
Түбіне тұңғықтың сүңгіп көрем.

Жаратқан жәрдем етсе, беріп шыдам,
Еркімше судың астын шолып шығам».

Су – бағзы танымда екі дүниенің арасын жалғастыратын тылсым әлем. Ескендірдің су тұңғығына баруына жол ашылады. Қасына ерген әскері оны жолынан тоқтата алмайды:

Айта алар Шахқа «Мұның қалай?» деп кім,
Ескендір кірді ішіне шар әйнектің.

Су кірмес сандық–шарға ешкім ашпай,
Байлатты ұзын арқан көш құлаштай.

Әлекке патша түссе жұрт сабылар,
Бір ұшын ұстап тұрмақ сырттағылар.

Шах шындап байлаған соң тосынға бел,
Әйнекті суға салды шошынған ел (Науаи, 2019: 517).

Су асты – өзге әлем, яғни екінші дүние. Грек мифтерінде Одиссей өз тағдырын білмекке Аид патшалығына тірі барып, болашағының болжамын білсе, Ескендір тірісінде екі дүниені қатар көріп, мұратына жетеді:

Жалықпай су астында көлбеді айлап,
Тұңғиық тамашасын көрді абайлап.

Кемеге белгі берді талыққанда,
Шығарып алды қайта халық сонда.

Кім тұрар дүниеде жасап мәңгі,
Жетті де мұратына масаттанды.

...Жалғанның қызығына тояттады,
Осымен саяхатын аяқтады.

Бөленіп салтанатқа бар ғұмыры,
Көзінде даналықтың жанды нұры.

Жаһанда жан болмады озар бұдан,
Өткерді кереметті көз алдынан.

Құтқарып қасіреттен сан бейбақты,
Сиқырын сырлы әлемнің қолда ойнатты.

Ақтарды небір тылсым жым–жыласты,
Ашты оған құпиясын судың асты (Науаи, 2019: 517-218).

Ескендірдің дүниені жаңғыртқан даңқы осылайша тылсыммен байланыстырылады. Науаи Ұлы қолбасшының даңқын жаугершілікпен ғана емес, даналығымен, екі дүниенің сырын білген кереметтігімен әйгілейді. Су асты әлеміне сапары Ескендірдің «саяхатының аяқталуына», «бар ғұмырының салтанатқа бөленуіне», «жаһанда өзінен озар жан болмауына» кепілдік болады. Ескендірдің су астына сапарлауы – екінші әлемге, о дүниеге кетуі. Көркем бейнелеуде бұл ұғым астарлау, ишарамен білдірілген. Науаи осы суреттеуі арқылы кейіпкерінің «мәңгілік өмірін» тұспалдайды. «Жалғанның қызығына тояттауы», «су астының құпиясын білуі» Ескендірдің «мәңгілік бейне» ретіндегі болмысын аша түседі.

Жоғарыда аталып өткендей, мәңгілік бейнелерге тән ерекшеліктердің бірі «басқа да бейнелер жүйесімен бірігуге барынша бейімділік, өзгермелі ортада өз сәйкестігін сақтай отырып, түрлі сюжеттерге қатысу» яғни, «поливаленттілік» (Луков, Захаров, Гайдин, 2010: 5) екенін ескерсек, Ескендір бейнесінің түрлі сюжеттерде әрекет етуінің, сан қырлы мінез–болмысымен көрінуінің мәнісін ұғына түсеміз. Низами, Жәми, Науаи дастандарындағы және Абай дастанындағы бас қаһарман бейнесін са-

лыстыра келе, бір тақырып, екі тарапты әдеби жәдігерлердің ортақтығы – бір кейіпкер, алшақтығы – сол кейіпкердің бір тарабында барынша дәріптелуі, екінші тарабында сынға алынуы дейміз.

Мәңгілік бейнелерге тән ерекшеліктердің бірі ретінде көрсетілетін басқа бейнелер жүйесімен бірігуге бейімділік екенін аңыздағы Ескендір мен тарихтағы Ескендірді екі бөлек адам деген пікір-болжамды көркем туындылардағы сюжеттердің жоққа шығаруы қуаттай түседі. Әдеби-фольклорлық мұраларда екі басқа Ескендір жырланбайды, бір Ескендірдің екі қыры жырланады. Ал, ұлы тұлғаларға біржақты, жалаң емес, қарама-қайшылыққа толы күрделі мінез-болмыс тән екеніне тарихи, аңыздық мазмұндағы дүниелер дәлел.

Абай Ескендірдің даңқына, жеңімпаздығына күмән келтірмейді, сол даңқ жолында астамсып кеткенін сынға алады. Көңіліне астамдық кірген пендені тәубесіне келтіретін бір Жаратушы күш бар екенін ашылмаған қақпа, бұйырмаған жеңіс арқылы тұспалдайды. Аристотельдей дананың сөзімен болған оқиғаға шешім жасатады.

Ашылмаған қақпа артындағы «біреудің»:

Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,

Мықты болсаң өзіңнің нәпсінді жең!

Іші тар, көре алмастың біреуі – сен,

Ондай кісі бұл жерге болмайды тең (Абай, 2020: 14), –

деп Ескендірді тоқтатуы, сұраған сыйына қу сүйекті – адамның көз сүйегін беруі дастандағы негізгі айтылар ойды меңзейді. Мықтылықтың белгісі – өзіңнің нәпсінді жеңу екенін руханият тарихындағы ғұламалар өсиет ретінде қайталап айтатын ақыл екенін жақсы білеміз. Сол өсиет Абайдың кейіпкеріне бейтаныс жан арқылы жеткізіледі.

Қақпа ішінен берілген қу сүйектің сырын ашуды ақын Аристотельге жүктейді:

Сол күнде Аристотель жеке дара,

Ақыл сөзін тыңдамай бар ма шара:

–Таразыны әпкел де, сүйекті сал,

Бір жағына алтын сап, өлшеп қара! (Абай, 2020: 14–15)

Ескендір бұл ұсынысты қабыл алып, қу сүйекті таразыға тарттырады.

Қанша алтынды күміс пен салса дағы,

Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Мұны көріп Ескендір аң-таң қалды,

Бар қаруын алтынға қоса салды.

Енді қайтер екен деп қарап еді,

Бұрынғыдан қу сүйек ауырланды (Абай, 2020: 15).

Ескендір сүйектің ғажайып сырын Аристотельден сұрайды. Аристотель жауап ретінде әуелі жерден бір уыс топырақ алып сүйекке шаша салады. Сонда қу сүйек тұрған таразы басы жеңілдеп сала береді. Дана Аристотель әмірші Ескендірге « бұл – адамның көз сүйегі, адам көзіне құм құйылғанда ғана дүниеге тояды» дегенді айтады. Қақпа ішінен сыйға алған қу сүйектен ғибрат алу керектігін ескерткен Аристотельдің сөзіне тоқтап, Ескендір қалың қолымен кері қайтады.

Сыйлыққа берілген ку сүйектің ишаралық мәнін аңғартатын таразыға тартылғанда алтынды, күмісті, күллі әскердің қару–жарағын басып кетуі, салмағының олардан ауыр болуы – поэманың басты идеясын танытатын мотив.

Поэмада Ескендір келіп тірелетін қақпаның символдық мәні арыда жатыр. «Екі дүниені бөліп тұратын қақпа» кейіннен кез келген адам өте алмайтын нышанды орын түрінде бейнеленді. Ертегілердегі ашуға болмайтын есік (қақпа) басқа әлемге, о дүниеге, рух тұрақтайтын ерекше мекенге бастайтын жол. Абай бейтаныс жанның аузына «бұл – Құдайға бастайтын қақпа» деген сөзді салу арқылы жалпыадамзаттық гуманистік мұрат жолын меңзейді. Бұл қақпадан өтуге Ескендірге тыйым салынған. Себебі ол әлі де ақын атап көрсеткен пендешілік пиғылдан аса алмаған. Аристотельдің ақылын тыңдап, ойға түскен ұлы қолбасшы өз ісінің бекерлігін ұғынып, «бұл істі Құдайым көрсетті» деп түсінуі – Абайдың Ескендірдей, ол ғана емес, басқа да ұлы тұлғалардың бойындағы пенделік кемшілікті көрсетіп, сол арқылы өзінің гуманистік позициясын білдіруі.

Ескендір есімі Абайдың басқа да өлеңдерінен ұшырасады. Абай сүйікті ұлы Әбдірахман дүние салғанда өзіне айтқан жұбатуында әкесі Құнанбайдың даңқын, болмысын:

Ескендір, Темір, Шыңғыстай

Мұсылманда атақты (Абай, 2020: 274), –

деп, ұлттық тарихи танымымыздағы мәңгілік бейнелер арқылы сипаттайды, соларға теңейді. Сөйтіп поэмада сынға алынған Ескендір өлеңде тарихи ерлігімен даңққа бөленген ұлылардың қатарында аталады. Құнанбайдың қазақ жұртына сіңірген еңбегін бағалағанда Абай әуелі Ескендірдей дана қолбасшы, данышпан әміршіні ауызға алуы жайдан жай емес. Мәңгілік даңққа бөленген Ескендір Зұлқарнайын әділет жолын тұтынған, ақиқатқа бас иген, даналықты қастерлеген тұлға ретінде дәуірлерді көктей өтіп, өзінің мәңгілік ғұмырын жалғастырды.

Қорытынды. Тезаурустық тәсіл – бүгінгі гуманитарлық ғылымдағы белсенді талдау тәсілдерінің бірі. Бұл тәсіл талдау нысанына алынған тақырыптың мазмұндық, көркемдік–бейнелілік қабаттарын танытуда тиімді болмақ. Кейіпкер болмысын таралайтын түрлі бейнелеулер тізбесін анықтауда тезаурус қатарын түзу маңызды. Тезаурус аясында қарастырылатын концепт, констант, тұрақты константтардың бірі – мәңгілік бейне ұғымдары мәтіннің бейнелі қабаттарын танытып, түсіндіруге жол ашады.

Абай поэзиясындағы мәңгілік бейнелерді тезаурустық тәсілмен талдауда негізінен ақынның «Ескендір» поэмасы нысанға алынып, әуелі жалпы фольклор мен әдебиеттегі сюжеттерге салыстырулар жасалды. Көне дәуірден жеткен деректерге назар аударылып, Ескендір Зұлқарнайын туралы тарихи және әдеби жазбалар ескерілді.

Ескендірдің жер жүзіне жасаған тарихи жорығы ақырын тапқанымен, оның даңқты ғұмыры фольклор мен әдебиетте жалғасты. Біз бұл қаһарманның Шығыс әдебиетіне жасаған «әдеби жорығын» Фирдоуси – Низами – Дехлеви – Жәми – Науаи – Абай шығармалары кеңістігінде бағдарладық. Бастауын фольклорлық мұралардан және қасиетті кітаптардан алатын сюжеттік желілердің аталған ұлы ақындар туындыларында жаңғыруына талдаулар жасалды.

Ескендір Зұлқарнайын туралы тарихи деректердің түп бастауында тұрған Плутархтың жазбасы болса, Батысқа таралған сюжеттің басы Каллисфеннің туындысы. Тарихи деректердің болғанына қарамастан Ескендірге қатысты болжамдар әр қилы болып келеді. Тарихи Ескендір мен аңыз кейіпкері Ескендір екеуі екі бөлек деген пікірдегі ғалымдар бұлтартпастай анық, айқын дәлелді ұсына алмайды. Ескендір туралы шығыс ақындары дастандарының өзегіне алынған сюжеттер бұл «екі» Ескендірдің (Зұлқарнайын және Македонский) бір адам екеніне шүбә келтірмейді. Тезаурус аясында түсіндірілетін тұрақты констант – мәңгілік бейнеге тән басты сипаттардың бірі сюжеттерге еркін кіре алу мүмкіндігі екенін есте тұтсақ, Ескендір жаһанды билеген әмірші, дана, жеңімпаз, қаһарлы қолбасшылардың жиынтық бейнесі болып шығады.

Мәңгілік бейне ретінде Ескендір қандай қасиетімен дараланатын тұлға? Низами дастаны бойынша қарасақ, ол – адамзатқа қасірет әкелетін яжуж тайпасын тауға қамаған ерекше жаратылысты батыр, мәңгілік өмірді іздеуші жиһангез, әлемді қаһарымен тігіренткен даңқты қолбасшы. Науаи дастанында да ол даңқы асқан, әділетті, жауынгер қолбасшы, дана әмірші, екі дүниені қатарынан көрген, тылсымның сырын білетін қасиетті жан. Абай дастанында ол даңққа мастанған, қызғаншақ, көрсеқызар, іші тар пенде. Алайда бұл поэма финалында бас қаһарман аңыздағы «дара болмысына» оралады.

Мәңгілік бейнеге тән жоғары рухани құндылық, кеңінен таралу, дәуірлер мен ұлттар шекарасын бағындыру, мазмұндық және мағыналық шексіз кеңістік, түрлі сюжеттерге еркін бейімделу сияқты белгілер Ескендір Зұлқарнайынның әдеби-көркем болмысын танытатынына аталған ақындар шығармалары мысал бола алады.

Зерттеудің құндылығы. Абай поэзиясындағы мәңгілік бейне туралы салыстырмалық әдіс тұрғысынан тезаурустық тәсілмен қарастырылған бұл зерттеу нәтижелерін әдебиеттану, лингвистика, мәдениеттану мамандықтары бойынша білім алушыларға дәріс ретінде пайдалануға болады. Сондай-ақ бүгінгі жалпы гуманитарлық ғылымдар саласындағы тезаурустық тәсілдің үлгісі болып табылады.

Аймухамбет Ж.А.

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,

Нур-Султан, Қазақстан.

E-mail: a_zhanat@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7061-3000

Тезаурусный анализ «вечного образа» в поэзии Абая

Статья написана в рамках научного проекта «AP09259039 – поэтический тезаурус стихов Абая», финансируемого грантом МОН РК.

Аннотация. В статье на основе сравнительного метода путем тезаурусного подхода рассматриваются «вечный образ» в поэзии Абая.

Тезаурусный анализ в системе методов лингвистического анализа представляется особенно важным. Несмотря на схожесть терминов «словарь» и «тезаурус» мнения и выводы исследователей доказывают, что семантическое поле понятия «тезаурус» намного шире. Известно, что метод тезаурусного анализа в сфере современных гуманитарных наук имеет особое значение. В этой связи в работе систематизируются особенности тезаурусного анализа и затрагиваются вопросы входящих в это понятие «вечных

образов». «Вечным образам» свойственны такие характеристики, как содержательная емкость, высокая духовная ценность, поливалентность, широкая распространенность. Именно эти характеристики рассматриваются при анализе поэмы Абая «Ескендир» («Александр Македонский»). В статье сопоставляются сюжеты, связанные с образом Ескендира, в восточной и западной литературе. Автор говорит, что Ескендир является ярким примером вечного образа в поэзии Абая. В том, как поэт раскрывает сущность героя, проявляются его принципы.

В статье описывается, как повествование из священного Корана об Александре Македонском стало мотивом фольклорно–литературных произведений и как складывались «вечные образы» в исторических и литературных традициях. Представлен анализ образа главного героя в поэмах Фирдоуси, Низами, Джами, Навои и в широко распространенных в Европе «романах об Александре», сделаны заключения.

Несмотря на то, что завоевания Александра Македонского остались в глубинах истории, его прославленная жизнь навсегда отразилась в литературе и фольклоре. «Литературный поход» прославленного героя в восточную литературу рассматривается автором в контексте произведений Абая и классиков восточной поэзии. С помощью тезаурусного подхода показывается, как берущий свое начало в священных книгах и фольклорном наследии сюжет возрождается в творчестве великих поэтов.

Ученые, утверждающие, что историческая личность Александр Македонский и герой легенды Ескендир Зулкарнай – это не одно и то же лицо, а два разных человека, не могут представить доказательства, подтверждающие данное мнение. Сюжеты же, легшие в основу произведений великих поэтов, свидетельствуют о том, что эти «два» Ескендира – одна и та же личность. Учитывая, что одной из главных характерных черт вечного образа является поливалентность, автор делает вывод о том, что Ескендира следует воспринимать как собирательный образ правителя, воина и полководца–победителя.

На основе тезаурусного анализа показана противоречивая природа «вечного образа» в поэме Абая «Ескендир», воспроизведение великим поэтом новых граней легендарного сюжета.

Ключевые слова: тезаурусный анализ, концепт, константа, вечный образ, духовная ценность, сюжет, поход, поливалентность, слава.

Zh.A. Aimukhambet

*L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: a_zhanat@mail.ru*

Thesaurus Analysis of «Eternal Image» in Abay's Poetry

The article was written within the framework of the scientific project «AP09259039 – poetic thesaurus of Abai's poems», funded by a grant from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article considers the «eternal image» in Abay's poetry by the method of thesaurus analysis, based on the comparative method.

Thesaurus analysis is especially important in the system of linguistic analysis. Although the terms “dictionary” and “thesaurus” are similar, the fact that the thesaurus has a wider range of meanings is confirmed by the findings of the researchers. It is known that the thesaurus analysis method is of particular importance in modern humanities. From this perspective, the features of thesaurus analysis in literary studies are systematized and the issue of “eternal image” is raised within the framework of this concept. There are special characteristics of “eternal images” such as capacity, high spiritual value, polyvalence, and wide dissemination, and in analyzing Abay's poem “Yeskendir” (Alexander) attention is paid to these features. Comparative analysis is done on the plots of Yeskendir in eastern and western literature. In Abay's poetry Alexander is a model of an eternal image, and in presenting his nature the poet's position is shown. The content of the article also includes the fact that the story of Alexander the Great in the Holy Quran formed the basis of folklore and literary works and the personification of this “eternal image” in the historical and literary tradition. The analysis of the main character in the poems of Ferdowsi, Nizami, Zhami, Navoi and in the “Novel about Alexander” popular in Europe is presented and concluded.

Although Yeskendir's historical campaigns around the world eventually went into the depths of history, his glorious life continued in folklore and literature. The famous hero's “literary campaign” to oriental literature was considered in the space of the eastern classical poets and Abay's works. The analysis reveals that the plot

lines, dating back to folklore heritage and sacred books, were reproduced in the works of great poets in a unique way.

The scholars, who claim that the historical Alexander the Great and the legend hero Yeskendir Zulkarnaiyn are two different people in history, cannot provide any concrete evidence to support this point of view. The plots about Yeskendir that became the basis for the works of great artists unite these "two" Alexanders as one person. Considering that one of the main characteristics of eternal images is polyvalence, it was concluded that Yeskendir can be recognized as a composite image of a warrior and a victorious commander, who ruled the country.

The contradictory nature of the "eternal image" in Abay's poem "Yeskendir" and the reproduction of the legendary plot by the great poet in a new perspective is shown on the basis of thesaurus analysis.

Key words: thesaurus analysis, concept, constant, eternal image, spiritual value, plot, campaign, polyvalence, glory.

Информация об авторе:

Аймухамбет Жанат Аскербекқызы, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева, Нур-Сұлтан, Казахстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru. ORCID:0000-0002-7061-3000.

Әдебиет:

Тезаурус. – URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Тезаурус>.

Губанов Д. А., Макаренко А. В., Новиков Д. А. Методы анализа терминологической структуры предметной области (на примере методологии) [Управление большими системами]. Выпуск 43. – Москва: ИПУ РАН. 2013. – 17 б.

Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. Москва: Наука. 1975. – 570–587 бб.

Большая Российская энциклопедия. Председатель Науч-ред. совета Ю.С. Осипов. Том 10. – Москва: Большая Российская энциклопедия. 2008. – 696–697 бб.

Луков Вал. А., Луков Вл. А. К теории тезаурусного подхода [Тезаурусный анализ мировой культуры]. Сб. науч. трудов. Выпуск 2. – Москва: Издательство Московского гуманитарного университета. 2005. – 5 б.

Костина А. В. Теоретические проблемы современной культурологии: Идеи, концепции, методы исследования. – Москва: Книжный дом. 2009. – 234 б.

Луков Вл.А. Тезаурусные константы мировой культуры [Гуманитарное знание: тенденции развития в XXI веке]. – Москва: Издательство Национального инситутата бизнеса. 2006. – 559 б.

Вечные образы [Литературная энциклопедия терминов и понятий]. Под ред. А.Н.Николюкина. Иститут науч. информации по общественным наукам РАН 2001. – Москва: НПК «Интелвак». 2001. – 121 б.

Луков Вл. А., Захаров Н. В., Гайдин Б. Н. Гамлет как вечный образ русской и мировой культуры. – Москва: Издательство Московского гуманитарного университета. 2010. – 5 б.

Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: «Наука». 1972 – 6 б.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 2-х тт. Том 2. 2-е изд., исправ. и доп. подгот. изд. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш. – Москва: Наука. 1994. – 116 б.

Форкони Д. Александр Македонский: завоеватель мира. Серия: «Тайны истории». Пер. с итал. – Москва: Издательство «Ниола-Пресс». 2008 – 120 б.

Абай. Энциклопедия. Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы. 1995. – 229 б.

Науаи Ә. Хамса. Ләйлі – Мәжін; Ескендір қорғаны. Көне өзбек тілінен аударған Н.Айтұлы. – Нұр-Сұлтан: Ғылым, 2019 – 197 б.

Қасқабасов С. Таңдамалы. Т. 2. Мифология. Фольклор. Әдебиет. –Астана: Фолиант, 2014. – 256–257 б.

Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2–том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 11–15 бб.

Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1–том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 274 б.

Литература:

Тезаурус. – URL: [http://ru.wikipedia.org/wiki/ Тезаурус](http://ru.wikipedia.org/wiki/Тезаурус).

Губанов Д. А., Макаренко А. В., Новиков Д. А. Методы анализа терминологической структуры предметной области (на примере методологии) [Управление большими системами]. Выпуск 43. – Москва: ИПУ РАН. 2013. – 17 с.

Кондаков Н. И. Логический словарь–справочник. Москва: Наука. 1975. – 570–587 сс.

Большая Российская энциклопедия. Председатель Науч–ред. совета Ю.С. Осипов. Том 10. – Москва: Большая Российская энциклопедия. 2008. – 696–697 сс.

Луков Вал. А., Луков Вл. А. К теории тезаурусного подхода [Тезаурусный анализ мировой культуры]. Сб. науч. трудов. Выпуск 2. – Москва: Издательство Московского гуманитарного университета. 2005. – 5 с.

Костина А. В. Теоретические проблемы современной культурологии: Идеи, концепции, методы исследования. – Москва: Книжный дом. 2009. – 234 с.

Луков Вл.А. Тезаурусные константы мировой культуры [Гуманитарное знание: тенденции развития в XXI веке]. – Москва: Издательство Национального инситутата бизнеса. 2006. – 559 с.

Вечные образы [Литературная энциклопедия терминов и понятий]. Под ред. А.Н.Николюкина. Иститут науч. информации по общественным наукам РАН 2001. – Москва: НПК «Интелвак». 2001. – 121 с.

Луков Вл. А., Захаров Н. В., Гайдин Б. Н. Гамлет как вечный образ русской и мировой культуры. – Москва: Издательство Московского гуманитарного университета. 2010. – 5 с.

Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: «Наука». 1972 – 6 с.

Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В 2–х тт. Том 2. 2–е изд., исправ. и доп. подгот. изд. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш. – Москва: Наука. 1994. – 116 с.

Форкони Д. Александр Македонский: завоеватель мира. Серия: «Тайны истории». Пер. с итал. – Москва: Издательство «Ниола–Пресс». 2008 – 120 с.

Абай. Энциклопедия. Главный ред. Р. Н. Нурғалиев. – Алматы: Главная редакция «Казахской энциклопедии», издательство «Атамұра». 1995. – 229 с.

Навои А. Хамса. Лейли–Меджнун; Стена Искандера. Перевод с древне–узбекского Н. – Нур–Султан: Изд–во «Наука». 2019 – 197 с.

Каскабасов С. Избранное. Т. 2. Мифология. Фольклор. Литература. – Астана: «Фолиант». 2014. – 256–257 сс.

Абай. Полный сборник академических произведений. В трех томах. Том 2. – Алматы: Изд–во «Жазушы». 2020. – 11–15 с.

Абай. Полный сборник академических произведений. В трех томах. Том 1. – Алматы: Изд–во «Жазушы». 2020. – 274 с.

References:

Thesaurus. – URL: [http://ru.wikipedia.org/wiki/ Thesaurus](http://ru.wikipedia.org/wiki/Thesaurus).

Gubanov D. A., Makarenko A.V., Novikov D. A. Methods of analysis of the terminological structure of the subject area (on the example of methodology) / [Management of large systems]. Issue 43. – Moscow: IPU RAS. 2013. – 17 p. (in russ).

Kondakov N. I. Logical dictionary–reference book. – Moscow: Nauka. 1975. – 570–587 pp. (in russ).

The Great Russian Encyclopedia. Chairman of the Scientific Ed. The Council of Y.S. Osipov. Volume 10. – Moscow: The Great Russian Encyclopedia. 2008. – 696–697 pp. (in russ).

Lukov V. A., Lukov V. A. On the theory of the thesaurus approach // Thesaurus analysis of world culture: Collection of scientific works. Issue 2. – Moscow: Publishing House of the Moscow Humanitarian University. 2005. – 5 p. (in russ).

Kostina A.V. Theoretical problems of modern cultural studies: Ideas, concepts, research methods. – Moscow: Book House. 2009. – 234 p. (in russ).

Lukov V.A. Thesaurus constants of world culture // Humanitarian knowledge: development trends in the XXI century. – Moscow: Publishing House of the National Institute of Business. 2006. – 559 p. (in russ).

Eternal images // Literary Encyclopedia of terms and concepts. Edited by A.N.Nikolyukin. Institute of Scientific Information on Social Sciences of the Russian Academy of Sciences (2001). – Moscow: NPC «Intelvak». 2001. – 121 p. (in russ).

Lukov V. A., Zakharov N. V., Gaidin B. N. Hamlet as an eternal image of Russian and World culture. – Moscow: Publishing House of the Moscow Humanitarian University. 2010. – 5 p. (in russ).

Kostyukhin E.A. Alexander the Great in the Literary and Folklore tradition. – Moscow: Nauka. 1972 – 6 p. (in russ).

Plutarch. Comparative biographies. In 2 tt. Volume 2. 2nd ed., corrected. and additional ed. by S. S. Averintsev, M. L. Gasparov, S. P. Markish. – Moscow: «Nauka». 1994. – 116 p. (in russ).

Vorconi D. Alexander the Great: Conqueror of the World. Series: «Secrets of history». Translated from Italian. – Moscow: Publishing House «Niola-Press». 2008 – 120 p. (in russ).

Abai. Encyclopedia. Chief editor R. N. Nurgaliev. – Almaty: The main editorial office of the Kazakh Encyclopedia, Atamura Publishing House. 1995. – 229 p. (in kaz).

Navoi A. Khamsa. Leyli-Majnun; Iskander's Wall. Translated from the Ancient Uzbek N. – Nur-Sultan: Publishing house «Science». 2019 – 197 p. (in kaz).

Kaskabasov S. Favorites. Vol. 2. Mythology. Folklore. Literature. – Astana: «Foliant». 2014. – 256–257 pp. (in kaz).

Abai. A complete collection of academic works. In three volumes. Volume 2. – Almaty: «Zhazushy» Publishing House. 2020. – 11–15 pp. (in kaz).

Abai. A complete collection of academic works. In three volumes. Volume 1 (2020). – Almaty: «Zhazushy» Publishing house. 2020. – 274 p. (in kaz).